

УДК: 94(092)(477.64)

О. О. Ігнатуша

ІНОЗЕМНІ СПЕЦІАЛІСТИ ІНДУСТРІАЛЬНИХ НОВОБУДОВ ЗАПОРІЖЖЯ В УМОВАХ АДМІНІСТРАТИВНОГО ТИСКУ І ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ (20–30-ті рр. ХХ ст.)

Проаналізовано вплив радянської політичної системи на долю іноземних спеціалістів індустриальних новобудов Запоріжжя у 20–30-х рр. ХХ ст. Розкрито характер адміністративного тиску партійних, господарських і профспілкових органів на іноземців з метою інтеграції їх до радянської системи. Показано розгортання і масштаб політичних репресій у середовищі іноземних спеціалістів.

Ключові слова: іноземні спеціалісти, індустриалізація, Запоріжжя, адміністративна система, Дніпрокомбінат, тоталітаризм, репресії.

Іноземні спеціалісти, які працювали на будівництві і забезпечували пуск об'єктів Запорізького індустриального комплексу у 20–30-ті рр. ХХ ст., зазнали болісного впливу політичної системи, в умовах якої їм довелося жити і діяти. Цей вплив виявився різностороннім і всеохоплюючим. Він проявився у різних сферах: виробничій, побутовій. Почасти він мав колективні форми, але особливо позначився на особистому житті громадян. Оскільки це питання предметно не порушувалося в історіографії, поставимо за мету з'ясувати найбільш суттєві форми цього впливу. Така специфічна соціальна група, як іноземні спеціалісти, мала певні особливості адаптації до радянської суспільно-політичної системи, інтеграції до неї, спротиву їй. Тому форми взаємодії іноземців з владою у радянській атмосфері другої половини 20-х – 30-х рр. ХХ ст. заслуговують на уважне вивчення.

Вітчизняні історики протягом останніх десятиліть досягли успіхів у переосмисленні і характеристиці радянської політичної системи, ролі в ній партійного апарату, окремих відомств, ідеологічного підґрунтя системи, переоцінили значення адміністративно-каральних механізмів у забезпеченні її функціонування. Серед праць зазначеного напрямку варто назвати роботи С. Білоконого, О. Нікольського, В. Репринцева, О. Рубльова, В. Ченцова, Ю. Шаповала та ін. Було предметно звернено увагу й на присутність іноземних спеціалістів в УРСР у 20-30-х рр. ХХ ст., їхню роль у виробництві, зокрема німецьких (А.І. Голуб [1], В.І. Кабанов [2]), американських (О.І. Латун [3], В.Г. Ткаченко [4]), а також іноземців на теренах Донбасу (О.В. Струченков [5]).

Декларована і пропагована радянськими засобами масової інформації соціалістична система була притягальною для іноземців. Їхня присутність на новобудовах СРСР наприкінці 20-х рр. ХХ ст. суттєво збільшилася. Зокрема, кількість зарубіжних інженерно-технічних працівників, які працювали в промисловості України, зросла на початку першої п'ятирічки у 2,5 рази. У грудні 1931 року в республіці знаходилися 1056 іноземних спеціалістів. 72% з них приїхали з Німеччини, 10% – з США, 4% – з Чехословаччини, решта – з Бельгії, Франції, Великобританії, Австрії [5, с.180].

На будівництві Дніпровської гідроелектростанції і промислових підприємств, що будувалися у єдиному комплексі з нею, у 1930–1931 рр. працювало одночасно близько сотні іноземних фахівців: інженерів-бетонувальників, гідрологів, електриків тощо. Вони були представниками різних країн: переважно – США, Німеччини, Франції, Чехословаччини, Швеції, Норвегії, мали різне національне походження.

Аби забезпечити приплив необхідної високваліфікованої робочої сили із-за кордону для її використання на будовах індустриалізації, радянське керівництво і засоби масової інформації докладали чимало зусиль. Сам Й. Сталін неодноразово у бесідах із закордонними представниками та іноземними делегаціями звертався до питання доцільності і взаємної користі від співпраці. Він звертав увагу на високий рівень соціального захисту, якого не було досягнуто в західних країнах і підкреслював, що співпраця СРСР з капіталістичними країнами можлива [6, с.140-141; 7, с.210, 230, 237-238].

На кінець липня 1932 р. відомості профспілкової звітності зафіксували 93 іноземців, присутніх на запорізьких об'єктах будівництва Дніпровської гідроелектростанції та промислових підприємств поряд з нею. 38 із них були безпосередніми працівниками: 33 інженери, 5 робітників, решта – члени родин. За підприємствами найбільшу частку зберігав за собою Дніпробуд – 42 чол. (16 працюючих, 25 утриманців), далі йшли – Запоріжсталь – 12 працюючих, 10 утриманців, Дніпровський алюмінієвий комбінат – 6 працюючих, 8 утриманців, Коксохіммонтаж – 4 працюючих, 6 утриманців [8, арк. 26, 32]. Разом із тим, інші дані профспілкових органів Дніпробуду, що характеризували середовище іноземців на той самий час, дозволяють припуститися думки про дещо більшу загальну чисельність працюючих іноземців на цьому підприємстві – 75 чол., а відтак і більшу, принаймні, на 33 особи загальну кількість іноземців на підприємствах [8, арк.41]. Тобто загальна чисельність була не меншою за 126 осіб. Маючи відомості про чисельність іноземних спеціалістів станом на 25 квітня 1932 р. по Дніпропетровській області – 432 особи – та Україні в цілому – 2035 осіб [8, арк.174], неважко помітити суттєву частку у цій чисельності працівників будівництва і експлуатації індустриальних новобудов Запоріжжя. Навіть якщо, прийнявши до уваги суперечливість статистики по запорізьких підприємствах за цей рік, взяти за основу обрахунків мінімальну цифру 75 чол. іноземців на підприємствах Дніпробуду-Дніпрокомбінату, то їх відсоток на цих підприємствах становитиме 17,4 % від обласної та 3,7 % від загальноукраїнської чисельності.

Об'єднане Дніпровське будівництво і будівництво Дніпровського промислового комбінату стало одним із перших і масових об'єктів політично-культурної взаємодії іноземців різних націй з радянською дійсністю, своєрідним полігоном вирішення інтернаціональних проблем для цієї системи.

У другій половині 1932 р. чисельність іноземців на об'єктах будівництва і експлуатації Запорізького індустріального комплексу зменшилася з огляду на завершення робіт зі спорудження Дніпрогесу та введенням в дію його перших агрегатів. Посилилися й політичні установки партійного керівництва щодо обмеження обсягу контрактів з іноземцями. Але й тоді їхня чисельність була суттєвою. Станом на 17 липня 1933 р. чисельність іноземних інженерно-технічних працівників Дніпробуду і Дніпрокомбінату складала 76 чол. Найбільше серед них було американців – 32 чол., 14 німців, 9 французів [9, арк.119].

Безумовно, зазначена група осіб вирізнялася строкатістю та самобутністю своїх життєвих укладів, культурних традицій. Оскільки відомо, що з працюючих у 1932 р. на Дніпробуді 75 чол. 68 осіб були представниками іноземних фірм – тобто приїхали до СРСР не з власної ініціативи, і лише 7 чол. працювали на загальних підставах за власним наймом, можна припуститися думки, що ця значна група осіб, мала дуже широкий спектр політичних уподобань. Це, врешті, підтверджують численні архівні документи. Лише 7 із 75 перебували членами та кандидатами у члени ВКП(б) [8, арк.40зв.]. Отже, ця група осіб мала достатньо підстав претендувати на особливий статус у місцях свого перебування, який би гарантував непорушність їхніх культурно-побутових і громадсько-політичних позицій.

Специфіка соціального статусу іноземних спеціалістів, які працювали в СРСР і УРСР зокрема наприкінці 20-х – у 30-х рр. ХХ ст. полягала у більшому ступені соціального захисту. Це проявлялося у вищій оплаті праці, кращому медичному обслуговуванні, постачанні промисловими і продовольчими товарами, більш комфортних житлових умовах.

Радянська влада дійсно з увагою поставилася до створення умов перебування іноземців в СРСР. Вона спробувала створити систему пільг для забезпечення певного рівня їхньої життєдіяльності. З винятковістю вирішувалися питання забезпечення житлом і заробітною платою іноземних фахівців. Остання, як правило встановлювалася контрактами ще до часу прибуття іноземців в Союз за участі торгових представництв за кордоном («Амторг», Торгове представництво СРСР у Німеччині тощо), була індивідуально вмотивованою і була вищою від заробітків вітчизняних фахівців. Оголошувався відкритий доступ іноземцям до системи медичного обслуговування. Створювалися бібліотеки з іноземною літературою, дозволялася підписка на іноземні періодичні видання.

Проте розуміння рівня потреб окремих груп іноземців у радянських працівників було своєрідним.

Передусім, організація цих умов здійснювалася командно-адміністративними методами, що передбачали уніфікацію цих умов. Створення їх відбувалося лише після безпосередньої вказівки центральних органів. А це, у свою чергу, тягнуло за собою волокиту, бюрократизм, безініціативність. Відповідно, типовою була і організація їхньої життєдіяльності на підприємствах Союзу у різних місцях.

Потрапивши в силове поле радянської державно-політичної системи, національно-культурний і політичний конгломерат іноземців став зазнавати деструктивної дії. Цю дію формувала тоталітарна система, яка утверджувалася й набирала міцності у Радянському Союзі.

Перетнувши радянський кордон, іноземні громадяни потрапляли не тільки у незвичне для себе культурне середовище, а й в специфічні політичні умови, для яких характерним були політична монополія комуністичної партії, обмеження демократичних свобод, ідеологічний диктат, великий розрив між обіцяними соціальними гарантіями і реальністю їх дотримання.

Цей диктат починався з нерівноправного політичного статусу іноземців, з посиленої уваги до них з боку радянських адміністративних органів і спецслужб. «Листування з американською консульською...» за 1927 р. повідомляє про арешт 11 грудня органами ДПУ спеціаліста Змуда Генріха Францевича за невідомих причин [10, арк.2].

Кожний приїзд іноземців фіксувався не тільки адміністративними, а й відповідними державно-політичними органами. Зокрема, 1 липня 1931 р. начальник адміністративного відділу Дніпробуду Кацва повідомляв сектор іноземної політики Енергоцентру (Державного Всесоюзного об'єднання енергетичного господарства ВРНГ СРСР) про прибуття 13 лютого 1931 р. на будівництво американського інженера Вінтера Фріца Вільгельмовича – представника фірми Нью-Порт-Ньюс для роботи з монтажу турбіни на гідроелектростанції терміном до трьох років. Одночасно подавалися зведені відомості про кількість іноземних робітників на будівництві за типовими формами, що передбачали відомості про кількість працюючих за цехом і спеціальністю, кількість їх прибуття і вибуття протягом місяця, їхню партійність, національність [11, арк.46].

Отже, господарчі і державно-політичні органи намагалися контролювати загальну статистику іноземців за фахом, національністю, і, навіть, фіксувати персональні дані працівників. Запровадивши періодичне подання таких відомостей, контролюючі органи цілковито могли скласти загальну картину про контингент іноземних фахівців на всіх підприємствах індустрії і на об'єктах запорізького індустріального будівництва зокрема.

Контролю піддавалися навіть ті іноземці, які відвідували індустріальні будови на дуже короткий час. Так, 25 липня 1931 р. новий начальник адміністративного відділу Дніпробуду Алексєніцер доповідав у Москву в Енергоцентр про приїзд на Дніпробуд двох інженерів німецької фірми Сіменс: Брантенбурга і Вітковського, які затрималися лише на два дні, прочитавши дві лекції 24 і 25 липня. Примітно, що своє повідомлення Алексєніцер робив на вимогу Енергоцентру, посилаючись на його відповідний лист від 17 липня того ж року.

Таким чином, радянська адміністративна система здійснювала щільний і оперативний контроль за рухом іноземців, їхнім прибуттям, пересуванням, вибуттям із країни [12, арк.38].

Намагання вищих партійних і господарчих органів країни піддати обліку усі ділянки роботи спонукало до дублювання у сфері обліку і контролю, оскільки інформація могла бути затребуваною з різних інстанцій. Тому, скажімо, відомості про працівників Дніпробуду, які працювали за індивідуальними договорами, крім Енергоцентру (29 вересня 1930 р.) були надіслані й на адресу ВРНГ УСРР (5 квітня 1931 р.), у складі якої діяла структура, що відала обліком і розподілом працівників [12, арк.21].

Контроль поширювався не тільки безпосередньо на іноземних працівників, а й на членів їхніх родин, на інших іноземців, які приїздили на промислові об'єкти.

Яскравим свідченням такого контролю, спрямованого на іноземних дипломатичних представників, які відвідували нові промислові об'єкти, є лист ВРНГ на адресу начальника адміністративного відділу Дніпробуду Кацви від 29 червня 1930 р. про необхідність організації прийому комерційного аташе Британського посольства Г. Пейтона [12, арк.34]. «Оскільки ми особливо зацікавлені у тому, щоб п. Пейтон виніс сприятливе враження про наше виробництво і наше будівництво, прохаємо обставити його відвідини як можна краще», – йшлося у листі за підписом начальника сектора іноземної політики ВРНГ СРСР М.Г. Гуревича. Разом із тим, лист містив застереження: «Само собою зрозуміло, що п. Пейтону жодним чином не слід показувати тих цехів або дільниць, де мають місце неналежні огляду виробництва. При цьому треба такі місця вміло обходити, не даючи йому зрозуміти, що від нього щось приховують».

Прибуття іноземців супроводжувалося звичною процедурою отримання виду на проживання. Скажімо, 10 січня 1929 р. управління головного інженера Дніпробуду зверталося до Запорізького окружного адміністративного відділу з проханням про надання тимчасового виду на проживання американському інженерові Герстнеккеру Г. терміном на 1 рік. [13, арк.6]. Тоді ж направлено до окрадмінвідділу паспорт дружини німецького монтера Тядеса І., який працював на каменедробильному заводі [13, арк.7].

Бюрократизованою була й процедура затвердження та продовження термінів договорів на співпрацю з іноземцями. У випадку затвердження договорів спеціалістів Дніпробуду Шумекера і Флагга у середині 1930 р. цю складність демонструє ланцюг проходження документів від Енергоцентру до Дніпробуду і назад для подальшого затвердження ІНО ВРНГ [11, арк.38, 40]. Попередньо відділ іноземного технічного сприяння Енергоцентру отримав ці договори у копіях [11, арк.39]. Виконавці турбували одне одного проханням прискорити відправку документів поштою, «без яких затримується затвердження».

Значна частина службового листування, що стосувалося іноземних громадян йшло з грифами: «таємно», «цілком таємно», «секретно» тощо.

На вимогу вищих органів дніпробудівське керівництво повідомляло інші додаткові дані стосовно іноземних інженерів. Зокрема, сам головний інженер Дніпровського будівництва Б.Є. Веденєєв та керуючий справами М.С. Рубін 29 вересня 1930 р. підписали листа на адресу управління кадрів Енергоцентру до Москви під грифом «не підлягає оголошенню» з персональними даними на чотирьох членів Американської консультації, які працювали за індивідуальними контрактами: Г. Герстнеккера, Ф. Шумекера, Р. Сміта, Д. Флагга [11, арк.46].

Адміністративний і політичний контроль тривав до моменту від'їзду іноземних спеціалістів за кордон. І в цьому центральні адміністративні органи проявляли свою компетентність, що спостерігаємо на прикладі супроводу листом Головелектро (9 червня 1932 р.) повернення на батьківщину згаданих вище спеціалістів Д. Флагга та Ф. Шумекера. У такій централізації партійно-державне керівництво вбачало очевидні переваги. По-перше – гарантію більш якісного дотримання політичного контролю за іноземцями, порівняно із забезпеченням його місцевими органами. По-друге – спосіб економії валютних коштів, які витрачалися при співпраці з іноземцями. Як писав у згаданому листі 9 червня 1932 р. на Дніпробуд начальник фінансового сектору Головелектро Удріс, «слід уникнути небажаних явищ, пов'язаних з надмірними витратами валюти (що мало місце з гр. Смітом)» [12, арк.34].

Позиція ВКП(б)–КП(б)У полягала у тому, щоб не тільки використати інтелектуальний потенціал іноземних фахівців, а втягнути їх у радянське громадсько-політичне життя країни. Для цього використовувалися різні способи. Питання про роботу серед іноземних спеціалістів ставилося на контроль партійних органів по всій вертикалі партійної системи – від КП(б)У до низових осередків партії на рівні цехів і бригад. Була задіяна система агітпропу по лінії КП(б)У. Проведення відповідної роботи покладалося партією й на організаційні структури господарських організацій та об'єднань, профспілкові та інші контрольовані владою громадські органи.

Було створено систему іноземних відділів при управлінських структурах, через які проводилася організаційна робота у напрямку, визначеному партійно-державними верхами. Управлінські структури господарських і державно-громадських органів мусили виконувати розпорядження партійних верхів щодо агітаційно-пропагандистської роботи у середовищі іноземних працівників. Наприклад, профгрупа НК РКІ викликала завідувачів іноземними відділами промислових об'єднань, і, зокрема, іноземним відділом Всесоюзного об'єднання «Сталь», на засідання 25 березня 1932 р., одним із пунктів обговорення якого було питання участі іноземних спеціалістів у проробці плану 2-ї п'ятирічки [14, арк.11]. При НКІ діяло Бюро активу іноспеціалістів і робітників. Показово, що його очолювала людина на прізвище Запорожець, яку вже на перший погляд важко віднести до числа іноземних фахівців. Предмет роботи і причетність іноземних спеціалістів Запоріжжя до роботи цього бюро оцінимо за протоколом одного із його засідань. Це засідання пройшло у Харкові 1 грудня 1932 р. Воно зібрало виключно столичний актив. Як першочергове бюро розглянуло питання: «Участь іноспеціалістів у роботі з віднаходження нових видів експорту» [14, арк.20-21]. Вже з цього стає зрозуміло, що на засіданні йшлося про амбіційний політичний проект перетворення Радянського Союзу з країни, що імпортувала західну техніку і технології на країну експортера, ідею яку того часу активно розкручувало партійне керівництво.

Таким чином, для окремих регіонів України, одним із яких було Запоріжжя, діяльність бюро активу була формалізованою і опосередкованою. Вона використовувалася лише як засіб пропаганди компартійних ідей у середовищі іноземців шляхом інформування їх про роботу активу, акценту на тематиці політизованих ідей. Самі ж ці ідеї, вочевидь, не знаходили достатнього відгуку іноземців, працюючих на периферії.

У першій половині 30-х рр. XX ст. робота з «політичного виховання», тобто політичної обробки іноземних спеціалістів, посилювалася. Свідченням такого посилення з боку профспілкових органів стала постанова секретаріату ВУРПС від 28 березня 1932 р., яку циркулярно було надіслано до всіх Всеукраїнських комітетів (ВУКів) спілок, облпрофрад, редакцій газет «Всеукраїнський пролетарій», «Дер штерн», «Труд» [15, арк.26-27]. Постанова констатувала організацію при ВУРПС Бюро по роботі серед чужоземних робітників, фахівців та обслуговування чужоземних робітників і фахівців на підприємствах. Таке рішення прийняли, «ураховуючи велику політичну важливість роботи з чужоземцями, великий зріст їх кількості й потребу посилення особливо роботи масового політичного виховання (*підкреслення наше – О.І.*) чужоземних робітників і фахівців» [15, арк.26]. Показовим був склад бюро. Він налічував 7 чол. Його головою визначили члена президії ВУРПС, який мав свого заступника, котрий вважався завідувачем бюро. До складу бюро увійшли представники Всеукраїнського Міжсекційного Бюро Інженерів і Техніків (ВУМБІТ), Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції (НК РСІ), Наркомпраці і лише два представники від іноземних робітників і спеціалістів, один із них – працівник Харківського тракторного заводу (ХТЗ). Постанова пропонувала всім ВУКом спілок, обласним і районним радам профспілок, на території яких працювали іноземні фахівці, виділити члена президії, який би відповідав за стан роботи з іноземцями. Водночас, пропонувалося усім ВУКом, що нараховували понад 300 іноземців у складі своїх членів, а також районним і міським профрадам, що обслуговували понад 100 іноземних працівників, увести до штату по одному звільненому працівнику – інструктору, який би займався виключно роботою серед іноземних громадян. На підприємствах, при наявності менше 50 іноземних працівників роботу серед них мав проводити один із членів фабрично-заводського комітету» [15, арк.27].

За постановою секретаріату ВУРПС подібні бюро було ініційовано на обласному рівні – при обласних профрадах у Харкові, Дніпропетровську, Києві, Одесі «з метою більш конкретного керівництва роботою чужоземних робітників і фахівців» [15, арк.50]. Їхній склад на обласному рівні мав наслідувати склад бюро ВУРПС.

Дніпропетровська обласна рада профспілок прийняла до виконання вказівку щодо організації бюро і вже на початку червня 1932 р. зобов'язала підлеглі структури подати відомості, які вимагала від неї ВУРПС [9, арк.66]. Узагальнені дані, передані з Дніпропетровська до Харкова, свідчили що у Запоріжжі налічувався 101 іноземний працівник, з них 37 інженерів і 64 майстри [9, арк.68]. Разом із тим Дніпропетровське обласне міжсекційне бюро інженерів і техніків 9 червня 1932 р. констатувало, що рішення ЦК ВКП(б) і директив ВЦРПС та ВУРПС про роботу серед іноземних фахівців, більшістю інженерно-технічних працівників, на підприємствах повністю не виконані. Окремо підкреслювалося, що «ІТС [інженерно технічна секція – О.І.] мляво розгорнула роботу по втягуванню чужоземних фахівців в соцзмагання та ударництво» [9, арк.81]. «Кепсько проводиться масово-політична робота по обробці та популяризації вирішень: «Комінтерну», «Профінтерну», вирішень партконференції і доповіді тов. Сталіна на з'їзді господарників» [9, арк.81]. Авторі зазначених висновків, надісланих Дніпропетровською облпрофрадою до ВУРПС в якості пропозицій, не допускали навіть можливості інших варіантів, окрім одностайної підтримки серед іноземних громадян рішень вищих партійних і громадських інстанцій. У свою чергу, такі одностайні очікування від іноземних працівників були небезпечні для самих партійно-державних активістів наслідками розчарування, безсилля у можливості перевиховання іноземців і, врешті, вели до безпідставних звинувачень у контрреволюційності, антирадянщині тощо.

Прояви недовіри до іноземців іноді були вражаючими. Навіть для тих із них, хто найбільш лояльно ставився до радянської влади важко було забезпечити себе елементарними культурними потребами. Так, наприклад, наприкінці 1931 р. один із перекладачів іноземних спеціалістів Дніпробуду І.І. Юнгблут повідомляв Всеукраїнську раду профспілок про те, що колективу іноземних спеціалістів і їх перекладачів, чисельністю 32 чол. не надавали можливості створити свій червоний куточок, бібліотеку, випускати стінну газету іноземними мовами [16, арк.1]. «Перший раз, коли я запропонував, партія мені відмовила, але тепер прийняли», – писав у листі І.І. Юнгблут. Очевидно, що дозвіл на культурно-політичні ініціативи іноземців узгоджували партійні органи. Але й після того справа суттєво не зрушила з місця. Коли через півроку Дніпробудівська профспілка подавала відомості до Всеукраїнської ради про склад і стан роботи серед іноземних працівників, вона вказала на відсутність червоного куточка для іноземців, несвоєчасне отримання газет у книгозбірні, відсутність уваги до членів сімей іноземців, самостійне опанування іноземцями російської та української мов. Хоча при цьому зазначалося: «Червоний куток буде» [8, арк.41]. Таким чином, партійно-радянська влада, під тиском збільшення присутності іноземних спеціалістів на конкретному виробництві і у країні у цілому, приходила до усвідомлення потреби активнішого залучення їх до громадської роботи у контрольованих собою формах.

3 травня 1930 р., керуючись прийнятими постановами урядових органів, ВРНГ СРСР зобов'язала підприємці і організації забезпечити іноземних фахівців іноземною технічною літературою, журналами і газетами, організувавши підписку на потрібні видання [17, арк.15]. Про прийняте рішення циркулярно були поінформовані належні органи управління.

Схожий циркуляр ВРНГ від 23 липня 1930 р. передбачав встановлення пільг для працюючих в СРСР іноземних спеціалістів з метою забезпечення їх належних побутових умов. Йшлося про знижки митних тарифів проти існуючих на отримані посилки із-за кордону [17, арк.37]. У переліку товарів, що підлягали дії

циркуляру, називалися такі види товарів як консерви, ковбасні та кондитерські вироби, кофе, какао, одяг, взуття, трикотаж тощо. Тим самим радянська сторона побіжно визнавала свою неспроможність у задоволенні потреб працюючих в СРСР іноземців користуватися зазначеним широким асортиментом товарів. Звітність про стан роботи серед іноземних спеціалістів Дніпробуду і Дніпрокомбінату за 1932 р. зазначала також про «регулярне щомісячне постачання» іноземців з їхньої батьківщини, не дивлячись на діяльність двох розподільників закритого типу [9, арк.120].

Однак усі заходи щодо забезпечення іноземних спеціалістів належними життєвими умовами більшовицьке керівництво виводило не з потреби досягнення певних життєвих стандартів, прагнення наслідувати кращі здобутки цивілізації, поваги до загальнолюдських цінностей і потреб тощо. Вони витікали з утилітарного прагнення тимчасового і максимального використання іноземців як носіїв цінних технічних знань і навичок, яких потребувала радянська країна. Про це промовисто говорить текст одного з циркулярних листів Всесоюзного об'єднання «Сталь» за 1930 р., який містив такі рядки: «Слідє пам'ятати, що належні матеріальні умови надзвичайно важливі для дійсного використання інспеціалістів. Радянський союз витрачає на їх запрошення величезні суми в іноземній валюті і було б недопустимо, щоб для інспеціалістів не були б створені умови, які дали б нам право вимагати від них максимального напруження їхніх зусиль у покладеній на них роботі» [17, арк. 179]. Логіка такого підходу рішуче вимагала «вжити всіх заходів до створення здорової атмосфери навколо роботи інспеціалістів для забезпечення максимального їх використання». Циркуляр ставив завдання: «У всіх випадках виявлення серйозних порушень дисципліни, рвацьких і антирадянських тенденцій [з боку іноземних спеціалістів. – О.І.], і невідповідності свого призначення доводити до відома ІНУ «Сталь» [17, арк.179зв.].

Масовими явищами серед іноземних спеціалістів стали їхні вимоги про підвищення заробітної плати, як окладів, так і тієї частки, яку переводили за кордон в іноземній валюті. Постійне невдоволення викликали низькі розміри добових на час відряджень, висока квартирна плата, нарахування податку з іноземців [17, арк.179]. Ці підстави для невдоволення хоча й не були рушійними у формуванні негативного іміджу радянської країни в очах іноземців, проте вони здатні були накопичувати їхній негативний емоційний заряд, що виливався під час оцінок радянської системи.

Але врешті радянські чиновники змушені були визнати слабку ефективність своєї культурно-політичної роботи у середовищі іноземців, неефективність використовуваних адміністративних заходів по «втягуванню» їх у радянське суспільне життя. Даючи характеристику складу іноземних працівників Дніпробуду і Дніпрокомбінату у липні 1932 р., місцеве керівництво писало про наявність чотирьох специфічних груп у складі спеціалістів: 1) працюючі за договором від фірм; 2) американська консульства на чолі з Х. Л. Купером; 3) працюючі добровільно за індивідуальними договорами; 4) «ті, які приїхали як іноземні туристи, або надіслані МОДРом [Міжнародна організація допомоги революціонерам – О.І.] працювати без будь-якого договору, нарівні з нашими спеціалістами» [9, арк.119].

Визнавалося, що договірні умови перших двох груп спеціалістів не дозволяли радянським органам «вести відкриту громадську політичну роботу. Самі вони з великими труднощами і нехотя йдуть на це» [9, арк.119]. Але саме названі першими дві групи складали переважну більшість фахівців Дніпробуду-Дніпрокомбінату. На Дніпробуді та Дніпрокомбінаті станом на липень 1932 р. 68 працівників були представниками фірм і лише 7 працювали на індивідуальних умовах та загальних підставах [8, арк.40зв.-41]. Господарське і профспілкове керівництво пояснювало, що перша група взагалі не піддається політичному вихованню. «У виробничих нарадах участі не беруть, раціоналізаторських пропозицій не дають, досвіду свого також не передають; наявні випадки відмови працювати поряд з радянськими робітниками. У комуністичні форми праці не втягнені» [9, арк.119]. 5 працівників були членами зарубіжних комуністичних партій, 6 – членами або кандидатами ВКП(б). Лише 9 з усіх були ударниками.

Отже, уся енергія перевиховання партійно-державними функціонерами спрямовувалася, головним чином на ту незначну частку спеціалістів, що складала менше 10 відсотків від їх загальної чисельності. Але й тут ефект був незначний, про що свідчать інформаційні зведення та листування як запорізьких підприємств з вищими інстанціями.

Цитована вище «Доповідь з обслуговування роботи серед іноземних спеціалістів Дніпробуду і Дніпрокомбінату» (17 липня 1932 р.) називає й інші важливі деталі, що свідчать про неефективність адміністративної роботи з іноземними спеціалістами Дніпробуду та Дніпрокомбінату і, як наслідок, – слабке інтегрування їх до радянського способу життя, радянського суспільства: «Гуртків з вивчення російської мови серед іноземців немає і навпаки – немає гуртків іноземних мов»; «Відозва Харківських іноспеціалістів не пророблена і пройшла тому безслідно»; «Будинками відпочинку і курортами вони не користуються, а їдуть до себе додому» [9, арк.120]. Тому, коли до профспілкових органів надійшла заявка на отримання путівки на курорт від дружини іноземного спеціаліста Лефевра, ВУРПС поставився до цього надзвичайно серйозно і винесла це питання у план своїх першочергових завдань, намагаючись скористатися шансом покращення іміджу від радянської системи.

Яскравим прикладом показника малої ефективності виховної адміністративно-політичної роботи серед іноземців Дніпробуду-Дніпрокомбінату став єдиний проведений у 1932 р. інтернаціональний вечір. Зустріч іноземних спеціалістів з радянськими провалилася. Організатори у своїй безпорадності констатували, що вечір був «погано організований»: «іноспеціалісти прийшли у призначений час – о 7 годині, а радянські спеціалісти прийшли до 9-ї години, та й концерт сам по собі [був] поганий» [9, арк.120].

Документи ЦК КП(б)У за грудень 1932 р. дозволяють зрозуміти типовість цієї картини у всеукраїнському масштабі. Характеризуючи обставини від'їзду іноземних працівників на батьківщину з Донбасу, партійне керівництво називало три головних причини. Однією з них вони визнавали «відсутність пролетарської кла-

сової свідомості і повну відсутність своєї тісної солідарності з російським пролетаріатом». Інші дві обставини показують вагомість названої вище причини, оскільки її ставили поряд з наступними: «1) погані умови роботи і 2) погана постановка харчування» [18, арк.37-37 зв.].

Підстав не довіряти таким висновкам немає. Дійсно, і умови праці і харчування бажали кращого. А це, у свою чергу, відбивалося й на рівні «пролетарської солідарності». 1932 р., що приніс українському народові трагедію голодомору, погіршив постачання іноземних працівників [5, с.183-185]. 21 липня 1932 р. Наркомат постачання УСРР прийняв таємну постанову, якою зобов'язував покращити постачання іноземних працівників, визнавши його незадовільний стан у першій половині року, а подекуди і повне припинення постачання іноземців по лінії «Інснабу» [19, арк.13]. У другій половині 1932 р. ЦК КП(б)У підготував проект постанови про роботу «Торгсінну», який, так само, свідчить про неефективну роботу цієї структури, що обслуговувала іноземців в УСРР [20, арк.1]. Всеукраїнське відділення «Інснаб» 5 серпня 1932 р. повідомило по своїй мережі про зниження норм забезпечення іноземних працівників продовольчими товарами з 1-го серпня 1932 р. [19, арк.14]. Першими рядками цього листа підкреслювалося, що таке зниження є результатом «рішення урядової Комісії».

На запорізьких підприємствах доходило до випадків голодування іноземних спеціалістів. Про це дізнаємося з листів, які писав угорський спеціаліст заводу Запоріжсталь Алайош Накк до керівника угорської комуністичної партії та представника Угорщини при Виконавчому комітеті Комуністичного інтернаціоналу Бели Куна. «Тут людина чахне наче квітка без води», – писав 12 червня 1934 р. з Дніпробуду А. Накк – працівник з 33 річним стажем, 29 річним профспілковим стажем. У його трудовій біографії – робота у Німеччині (з 1908 р.), Франції, Америці, членство в комуністичних партіях цих країн. З 1923 р. А. Накк – кандидат, а з 1924 р. – член ВКП(б) [21, арк.204]. «Тут більше неможна жити... Ніхто нічого не робить для покращення становища. Робітники вже нічого не хочуть чути і нічим більше не цікавляться. Наприклад, 18 серпня була демонстрація. На заводі працюють 2500 робітників, а на демонстрацію вийшло 40. Ви можете таким чином зрозуміти, наскільки великий тут ентузіазм. Зарплата все більше скорочується... Я опинився у такому становищі, з якого сам не зможу вийти. У мене залишається лише один вихід – погубити сім'ю і самого себе», – у відчаї писав у другому листі А.І. Накк 18 серпня 1934 р. [22, арк.285-286]. Він настійно прохав про допомогу і у першому листі: «Прошу Вас, тов. Кун, допомогти мені виїхати звідси, оскільки мене не відпускають» [21, арк.204]. За таких умов розраховувати на ефективність радянської політико-виховної роботи серед іноземців не доводиться.

Адміністративні важелі регулювання статусу іноземців в СРСР також не спрацьовували. Цей статус був вразливим, що у свою чергу спонукало іноземців переосмислювати своє ставлення до умов контрактів і вживатися на батьківщину.

Низка нормативних актів вимагала від керівників радянських організацій і підприємств посилення персональної відповідальності за саму присутність іноземних спеціалістів на виробництві. Наприклад, Бюро іноземних спеціалістів Іноземного управління Всесоюзного об'єднання «Сталь» 24 квітня 1930 р. з поміткою «не підлягає оголошенню» вимагало від директорів заводів (інформуючи про це також секретарів партійних осередків і фабзавкомів) посилити відповідальність за використання іноземних спеціалістів на підприємствах. Мотивувалося це тим, що «керівними органами звернено найсерйознішу увагу на питання запрошення і, головним чином, правильного використання іноземних спеціалістів у нашій промисловості» [17, арк.11]. Найперший пункт вимог циркулярного листа містив рядки: «Кожен іноземний спеціаліст мав бути добре і особисто знайомий директору заводу». Регулярно – кожні 2–3 місяці – адміністрація зобов'язувалася подавати характеристики на кожного окремого іноземного фахівця, беручи до уваги його політичну лояльність, взаємини з адміністрацією, робітниками, технічним персоналом і, навіть, участь іноземця у громадському житті [17, арк.11]. Безперечно, посилення бюрократичного контролю господарчих, партійних та профспілкових органів за діяльністю іноземних фахівців вносило нервозність у їхню роботу та узвичаєний порядок життя.

Питання використання іноземних робітників і спеціалістів стало предметом розгляду об'єднаного засідання президії ЦКК КП(б)У і Колегії НК РСІ УСРР 13 червня 1932 р. Прийнята постанова піддавала критиці роботу господарчих органів на цій ділянці. Констатувалося, що «керівники підприємств не приділяють належної уваги цій роботі, допускаючи безпринципність, іноді просто примиренський підхід до іноземних спеціалістів і не вимагають належного виконання взятих ними на себе зобов'язань» [15, арк.51]. Як значний недолік називалося невиконання на всіх без винятку підприємствах попередніх вказівок і постанов вищих органів про виділення відповідальних осіб, які б відповідали за «правильним використанням інпрацівників». Підкреслювалося неналагодження обліку і нагляду за роботою спеціалістів. Дошкульною була критика й на адресу керівництва партійних, профспілкових і громадських організацій заводів. На погляд ЦКК КП(б)У і НК РСІ, вони недооцінили ролі і значення впровадження у вітчизняну промисловість іноземної техніки і досвіду, «вони не змогли втягнути іноробітників і спеціалістів у суспільно-виробниче життя підприємств і поглибленою культполітроботою залучити їх до активної участі в будівництві соціалізму» [15, арк.51].

Підприємства будованого Запорізького індустріального комплексу нічим не виділялися у кращий бік у плані цієї роботи. Керівництво Запоріжсталі називалося поряд із керівництвом заводів ім. Дзержинського у Дніпродзержинську й Гіпросталі у Харкові, які допустили «розрив у ставках [іноземних спеціалістів – О.І.] не тільки між окремими підприємствами, а й на одному й тому ж заводі» [15, арк.51]. Тим, хто керувався логікою максимальної уніфікації (окладів працівників) і встановлення тотального контролю за діяльністю іноземних спеціалістів, варто було б пригадати, яким чином визначався розмір зарплати іноземних спеціалістів. Як відомо, ставки заробітку нерідко встановлювалися ще до прибуття спеціаліста в СРСР. Вони визначалися ринковим шляхом під час вербування на роботу і були індивідуальними. Зрозуміло, що це різноманіття з

окладами іноземних фахівців ставало каменем спотикання для прихильників командних методів управління і джерелом конфліктів між працюючим і роботодавцем.

Як негативний приклад включення іноземного спеціаліста до роботи постановою ЦКК КП(б)У і НК РСІ називала прізвище Фогта. Іноземець Фогт, який не виправдав себе як працівник на одному з підприємств, перейшовши працювати на завод «Запоріжсталь» «виявився хорошим спеціалістом» [15, арк. 52]. Цей приклад керівництво профспілковою роботою розглядало не з точки зору можливих підстав для недостатньої самореалізації працівником себе на попередньому підприємстві, а з точки зору потреби уніфікованих критеріїв оцінювання кваліфікації працівника. Отже, текст постанови ЦКК КП(б)У і НК РСІ від 13 червня 1932 р. свідчив про зміцнення адміністративно-командної лінії в організації виробничої діяльності і життя іноземних спеціалістів України. Ця лінія не допускала дрібниць, відхилень і мала забезпечити концентрацію зусиль влади у спрямуванні роботи іноземних фахівців, як запоруку їхнього найефективнішого використання для будівництва соціалізму.

Врешті успіхи, яких вдавалося «досягти» ініціаторам адміністративних заходів виховання іноземних працівників були епізодичними і значною мірою ілюзорними.

Одним із формальних свідчень такого успіху стало скликання Першої Всеукраїнської конференції чужоземних робітників і спеціалістів 1 серпня 1932 р. у Харкові [23, арк. 1]. У її роботі взяли участь 9 представників від Дніпробуду і Дніпрокомбінату, 6 із них були іноземцями [8, арк. 38]. Проведення конференції, ініційованої спочатку як Всеукраїнська нарада іноземних робітників і спеціалістів, дало підстави президії ВУПРС констатувати «значний зріст і політичну активність чужоземних робітників і спеціалістів культурно-масового та виробничого життя нашого союзу». Проте за текстом постанови президії ВУПРС, яка була прийнята після конференції – 3 серпня 1932 р. – стає зрозуміло, що зростання політичної активності іноземних спеціалістів швидше було бажаним, аніж дійсним. Серед обласних рад профспілок, які демонстрували «неприпустиме ставлення» до цієї ділянки роботи, називалися усі обласні ради, крім Харківської. Таким чином, у числі тих, хто проводив цю роботу не належному рівні була й Дніпропетровська облпрофрада, у віданні якої знаходилися промислові й будівельні об'єкти Запоріжжя.

Всеукраїнська рада профспілок намагалася тримати у полі свого зору й промислові об'єкти Запоріжжя, на яких працювала значна кількість іноземців. Не покладаючись на ініціативу Дніпропетровської обласної ради спілок, вона планувала свою роботу на цих об'єктах. Зокрема, план на листопад-грудень 1932 р. передбачав обстеження роботи серед іноземців Дніпрокомбінату. Примітно, що це обстеження було не тільки заплановано, а й проведено [15, арк. 114].

Привертає увагу те, що всі заходи, організовані компартійними і профспілковими органами, виглядали надзвичайно заорганізованими. У них жодним чином не йшлося про конкретні справи і проблеми іноземних спеціалістів, які працювали на виробництві, у безпосередній гущині подій пліч-о-пліч з радянськими працівниками. Натомість іноземцям пропонували підписуватися на державні займи, вступати до лав «співчуваючих» та дійсних членів ВКП(б), брати участь у роботі осередків МОДР, підтримувати інші загальні політико-виховні заходи. Ця ситуація не змінилася до кінця 30-х рр. ХХ ст. Показовим, наприклад, є те, що тематика лекцій і консультацій парткабінету Ленінського райпарткому Запорізької парторганізації за грудень 1939 р. жодним чином не враховувала питань реальних повсякденних проблем іноземців, їхньої соціальної, культурно-освітньої адаптації до умов радянської країни, а натомість передбачала такі ідеологізовані теми, як: «Празька конференція», «Марксизм і національне питання за працями тов. Сталіна», «Неодноразові доповіді «Про міжнародне становище» тощо [24, арк. 47зв.].

Отже, можна зробити висновок, що радянська влада вочевидь не помічала чи не хотіла помічати цих проблем. Її політичне керівництво, засліплене партійно-політичними установками, уникало культурного діалогу, закривалося від нього політизованими гаслами і проектами, тим самим посилюючи відповідні політичні настрої у середовищі іноземців, виштовхуючи їх на межу безкомпромісного категоричного вибору – або приймати існуючий лад таким яким він є, або намагатися якнайшвидше повернутися на батьківщину. Таке ідейне спрямування було особливо характерним для 30-х рр. ХХ ст., прискорюючи відторгнення іноземцями радянської дійсності.

Засідання згаданого вище Бюро по роботі серед чужоземних робітників при ВУПРС, яке відбулося 11 липня 1932 р., засвідчило його підконтрольність партійним органам і адміністративні методи роботи. Першим питанням порядку денного поставили питання «Про перевірку постанови ЦК КП(б)У». Завідувач бюро Митрофанів вимагав проведення точного обліку іноземців, пояснюючи це перспективою полегшення їх обслуговування [15, арк. 32]. Проте представник іноземців ХТЗ Баскевич, очевидно передбачаючи невдоволення іноземних працівників за умов залучення їх до самообліку, запропонував «встановити одного рахівника, а то вони не люблять коли кожного разу їх з цього приводу турбують» [15, арк. 32зв.]. Інший член бюро – представник Наркомату праці Безбатченко підмітив, що «культполітрівень чужоземців на сьогодні кепський», з чого й робив висновок: «Необхідно чужоземців втягувати суспільне життя». Він оцінював роботу профспілкових органів з іноземцями, як «безглузду».

Фактів, що підтверджували цю тезу, було достатньо й на Запоріжжі. Йшлося про погане ставлення до іноземців вітчизняних господарників, незадоволення іноземців житловими помешканнями, факти листовних повідомлень за кордон про голодування в СРСР. Для більшої ефективності роботи з іноземцями і перевірки її якості пропонувалося навіть створення «спеціальної бригади». Таким чином, перші спроби посилити організаційну роботу профспілкових органів серед іноземців показали її адміністративно орієнтований, заорганізований, формалістичний характер, складність реального впливу на стан справ, намагання вирішити проблеми радикальними способами.

Відірваність від життя і заполітизованість рішень радянських органів, що переймалися щільною опікою і перевихованням іноземних працівників, ілюструє інший пункт протоколу згаданого вище бюро: «Про участь чужоземців у передплаті 4-го завершального року п'ятирічки». Він свідчить про суперечливі прояви і наслідки радянського адміністративного тиску на іноземців («виховної роботи серед іноземних працівників»). З одного боку, констатуємо пасивність самих іноземців у передплаті державної позики, що проглядається з тексту ухвали про слабку роботу окремих спілок з організації позики: «Констатувати, що ВУК Промжилбуду по займу чужоземцями не займався. По ВУК'у основної хімії директиву ЦК КП(б)У виконано частково» [15, арк.33]. З іншого боку – відмічаємо стовідсоткову підписку іноземців облігацій державної позики на ряді показових підприємств, як то – ХТЗ. Ставлячи в один ряд з цими повідомленнями інформацію про невдоволення частини іноземних спеціалістів умовами проживання, харчування, недостатньої заробітної плати, й навіть факти голодування, робимо висновок, що іноземні працівники були примушені пропагандою і «виховною роботою» господарських і профспілкових органів до підписки на державну позику. В умовах гострої нестачі засобів до існування саме адміністративним і психологічним тиском можна пояснити підписку іноземцями облігацій позики, розмір якої дорівнював місячному заробітку працівника.

Під приціл адміністративно-управлінських структур потрапляли факти нерівномірного встановлення окладів іноземним спеціалістам, відсутність обміну досвідом на підприємствах і між підприємствами з метою його поширення і впровадження тощо. Адміністративно-командна система намагалася контролювати усі сфери виробничої діяльності іноземних спеціалістів обмежуючи навіть їхню особисту свободу, нав'язувала політизовані форми суспільного життя у позаслужбовий час. Цей контроль з часом ставав ще більш нав'язливим, скрізь присутнім, тотальним.

Таким чином, радянська влада головним чином посилювала адміністративний та політичний контроль за іноземними спеціалістами, намагаючись досягти їх найефективнішого використання у виробництві та, водночас, залучити їх до форм самодіяльності, ініційованих комуністичною партією.

При збереженні і посиленні контролю радянської системи за діяльністю і особистим життям іноземних спеціалістів тональність оцінок їхньої ролі в соціалістичному будівництві протягом 30-х рр. стрімко змінювалася. Якщо у документах першої половини 30-х рр. XX ст. йшлося про винятково важливу роль іноземних спеціалістів у будівництві соціалізму, то з середини 30-х рр. такі оцінки щезають з текстів офіційних документів. Все частіше у джерелах фігурує зв'язок між іноземцями та закордонними центрами, а сама їхня діяльність розглядається під призмою участі у підривної антирадянській, контрреволюційній роботі.

Шалені темпи сталінської індустріалізації, що супроводжувалися глобальними диспропорціями економічного розвитку, соціальними катаклізмами, викликали у хворобливій уяві більшовицького керівництва примару ворога, який вів активну диверсійну діяльність.

Саме таке пояснення стало провідним у оцінках ролі і місця іноземців у радянській країні. Повною мірою воно було реалізовано й на запорізьких підприємствах, які споруджувалися за активної участі іноземних інженерів та робітників.

Починаючи з кінця 20-х – до кінця 30-х рр. XX ст. було сфабриковано кілька політичних справ, в які пов'язали іноземців підприємств Запоріжжя та осіб, котрі мали з ними безпосередній зв'язок. Як свідчили донесення партійних, виконавчих і силових органів, на будованих і щойно пущених до ладу підприємствах Запорізького індустріального комплексу було «розкрито» низку «контрреволюційних антирадянських організацій».

Передмовою до акту цієї трагедії стала чистка радянського апарату на Дніпробуді [25] та кілька політичних справ, виконаних Запорізьким окрвідділом ДПУ у 1929–1930 рр. Це були справи «Терористи», «Справа польської резидентури на Дніпробуді», «Фашистська організація молоді». Вони пов'язали діяльність фіктивних підпільних груп із розвідками європейських країн [26, арк.81-82].

Під час чистки Дніпробуду з роботи звільнили 104 особи «білогвардійського елементу». Багатьом з них закидали зв'язки з поміщиками та участь у каральних антирадянських загонах під час німецької присутності в Україні за часів гетьманату П.Скоропадського.

У справі «Терористи» заарештували і розстріляли «польського шпигуна» Рибалтовського. Справу проти нього пов'язали зі справою проти «відомої кримінальної особи Фоменка, який прибув з диверсійними завданнями на Дніпробуд» [26, арк.81].

Інша політична справи ДПУ теж малювала «закордонний слід». Це була «Справа польської резидентури на Дніпробуді», яка завершилася розстрілом 5 осіб. В джерелах фігурує «польський резидент Шевцов з групою прикордонних контрабандистів-шпигунів». Їх звинуватили у шпигунській діяльності на користь Польщі. Слідчі стверджували: «До завдань цієї шпигунської організації входила інформація польської розвідки про хід будівельних робіт на Дніпробуді. Головна ж їх діяльність спрямована була у бік диверсійно-мобілізаційної роботи і з цією метою шпигунська резидентура своїх агентів насаджувала у найбільш стратегічних пунктах будівництва, як то лівобережний котлован та ін.» [26, арк.81зв].

Крім того, органи ДПУ стверджували, що вони присікли діяльність фашистської організації молоді на Дніпробуді, яка ставила перед собою терористичні завдання. До складу цієї організації нібито входили сини крупних спеціалістів-інженерів Дніпробуду та м. Харкова. В інформаційному зведенні зазначалося, що «добре організована ця організація мала зв'язок з Варшавою та Берліном» [26, арк.82].

Варто пригадати, що на рубежі 20–30-х рр. XX ст. радянсько-німецькі відносини суттєво загострилися внаслідок різкої зміни сталінського курсу у бік модернізації країни за рахунок тиску на суспільство.

Удари тоталітарної системи були спрямовані проти іноземців різних національностей, різних держав. Як і раніше, особливо дразливою для радянського керівництва залишалася Польща.

Тоді ж пролягла чергова смуга похолодання і у взаєминах СРСР з Польщею. Його наочно ілюструє збірник документів «Україна – Польща 1920 –1939 рр.», нещодавно опублікований Олександром і Наталією Рубльовими. Вміщений у збірнику витяг з протоколу закритого засідання політбюро ЦК КП(б)У – «Про польські справи» від 9 травня 1927 р. підкреслює жорсткий курс правлячої в СРСР партії щодо зв'язків з польською стороною. Наведемо фрагмент постанови згаданого засідання політбюро: «3. а) Категорично заборонити керівникам державних і громадських установ приймати іноземних і дипломатичних представників і вести з ними будь-які особисті переговори. Дати інструкцію про те, щоб працівники державних і громадських установ уникали встановлювати особисті знайомства і зв'язки з іноземними представниками» [27, с.291]. Для цього загострення відносин були свої причини, серед яких – активна діяльність польського духовенства в Україні, присутність на теренах Польщі активної української політичної еміграції, неприйнятний для СРСР політичний курс ІІ Речі Посполитої. Все це своєрідно й негативно відбивалося й на польських громадянах, які працювали на Дніпробуді та інших об'єктах радянської індустрії.

Таким чином, непідконтрольна радянському керівництву діяльність іноземних урядів, незалежна позиція сусідніх держав, непокоїла радянських вождів, які наділяли своїх політичних ворогів властивостями диверсантів, терористів і шпигунів, економічних шкідників.

Політичні репресії проти іноземців, як агентів чужоземних держав і розвідок, як ворогів радянської влади і будівництва соціалізму в СРСР, у другій половині 30-х рр. ХХ ст. набрали небаченого розмаху. Кримінальні справи, в які їх вплутували радянські спецоргани, вражають масштабом. Однією з таких справ стала справа проти 270 осіб, звинувачених у шпигунсько-диверсійній діяльності на користь Німеччини [28, арк.239-281].

Присутність на будівництві запорізьких об'єктів американців, чехів, шведів була використана підставою доведення зв'язку представників саме цих націй із зарубіжними центрами у відповідних країнах. Внаслідок малювалася химерна картина масової підривної діяльності, тотальної хижацької облоги радянської країни, скажених потуг зарубіжних ворогів зірвати плани соціалістичного будівництва і прискорити повалення радянської влади.

Аварії, що відбувалися на виробництві у першій половині 30-х рр. ХХ ст. звично пояснювали «притупленням класової пильності», «злочинною халатністю». Саме таким чином, наприклад, кваліфікували факти пожеж у сталеплавильному (31 березня 1934 р.) та прокатному (квітень 1934 р.) цехах Заводу інструментальних сталей на пленумах партійного комітету підприємства у квітні 1934 р. [29, арк.23, 30]. У другій половині 30-х рр. оцінки стали жорсткішими, категоричнішими, вбивчими. Промахи і невдачі на виробництві вже розглядалися тільки як наслідок злочинних дій класових ворогів, факти підривної антирадянської, контрреволюційної діяльності. Інші пояснення відкидалися. У такій ситуації іноземні громадяни перетворилися на заручників політичної лінії. Вони ставали об'єктом політичних репресій.

Під час партійних зборів колективу головної контори будівництва комбінату «Запоріжсталь» 13 серпня 1936 р. згадали про роль іноземних спеціалістів, як потенційних класових ворогів. Підкреслювалося, що «багато різних контрреволюційних елементів» «осіло» саме на «крупних будівництвах». Пригадали «італійський страйк на заводі «Комунар» та зв'язок із цим страйком начальника місцевого особливого відділу Мінаєнкова, який «до себе притягнув цілий ряд своїх таких же друзів» [30, арк.19]. Ці згадки виглядали симптоматичними. Незабаром вони потягли за собою політичні репресії проти зарубіжних спеціалістів, як іноземних підданих, так і тих із них, хто вже встиг прийняти радянське громадянство.

Серйозна аварія, яка трапилася 13 лютого 1937 р. на будівництві листопрокатного цеху Запоріжсталі, дуже швидко переросла у справу проти «диверсантів», головним із яких був проголошений колишній керівник цього цеху, іноземний спеціаліст, який прийняв радянське громадянство, член ВКП(б) Р.Я. Андерс. Внаслідок поганої зборки відбувся обвал 25 металічних ферм, уламками було завалено увесь будівельний майданчик. Зведення НКВС до ЦК КП(б)У того ж дня повідомляло: «Вже витягнуто 7 трупів. Подальший розбір продовжується» [31, арк.44]. На місце виїхала комісія обкому. Інформацію про катастрофу під грифами «зовсім таємно» та «підлягає поверненню» одразу передали членам і кандидатам Політбюро ЦК КП(б)У [31, арк.46]. За фактом аварії, не чекаючи остаточних результатів розслідування, вже на другий день – 14 лютого 1937 р. бюро Запорізького міськпарткому прийняло постанову «Про катастрофу на Листопрокатбуді» у якій констатувало: «Вже зараз ясно, що катастрофа сталась внаслідок дій класового ворога, що це була диверсія» [31, арк.49]; «Троцькісти, фашисти та їхні послідиші намагаються всіма засобами та силами шкодити соціалістичному господарству. Треба ще більше згуртуватись навколо партії більшовиків на цілковитий розгром цих виродків, цих заклятих ворогів народу» [31, арк.53]. Комісія обкому 23 лютого 1937 р. прийшла до подібних висновків, підготувавши доповідну записку, де малювала ще більш зловісний характер «диверсії»: «Деякі данні ходу слідства дають право також вважати, що ця диверсія виходить за межі тільки самого Листопрокатбуду, що організатори і натхненники її знаходяться не тільки на Листопрокатбуді а працюють за межами «Запоріжсталі» [31, арк.56]. Серед підозрюваних у скоєнні «диверсії» поряд із відповідальними працівниками Листопрокатбуду, називалися й ті, хто мав іноземне походження: «Підозрілий, як шпигун по зв'язках з Гестапо, Андерс – тривалий час сидів на Листопрокатбуді і завів із собою велику кількість явно підозрілих людей» [31, арк.57зв.-58]. Принагідно згадали і про звільненого з будівництва інспектора з якості Карвеліуса, який раніше працював у цеху залізних конструкцій, і листовно попереджав про неприпустимі явища на виробництві [31, арк.57зв.-58]. Попередні звинувачення мали наслідком виключення з партії колишніх іноземних спеціалістів.

22 лютого 1937 р. бюро Запорізького міськпарткому винесло постанову «Про Андерса Рудольфа Ярославовича», члена партії з 1931 р. У минулому Р.Я. Андерс був громадянином Німеччини, з 1923 по 1930 р.

перебував у лавах компартії Німеччини. Приїхавши до Запоріжжя, він очолив Листопрокатбуд – будівництво стратегічно важливого цеху тонкого листа на Запоріжсталі. До злочинних дій йому інкримінували й підтримання зв'язку з родичами, що жили у Польщі, Австрії, Німеччині та Америці [32, арк.157, 159].

Хвиля виключень з партії тих, хто раніше перебував в лавах комуністичних і соціалістичних партій зарубіжних країн, прокотилася по всіх запорізьких підприємствах. Спочатку «брали на олівець» усіх, хто мав закордонне минуле та відношення до інших партій і громадських об'єднань. У таких численних списках фігурували: М.О. Соколов – працівник будівництва Запоріжсталі, інспектор з бетону, який раніше під час проживання в Америці з 1911 по 1917 р. був членом соціалістичної партії а під час Дніпровського будівництва працював в Американській консультації [33, арк.17], А.І. Лобаш – машиніст Дніпровського алюмінієвого заводу, протягом 1912–1919 рр. – член Американської соціал-демократичної партії [33, арк.18], А.І. Чучман – старший механік Дніпровського алюмінієвого заводу, з 1917 по 1924 р. – член Американської соціалістичної робітничої партії [33, арк.18], В.В. Горбов – працівник механічного заводу, 1918 р. брав участь у соціалістичній партії Америки [33, арк.10]. Репресивна машина захоплювала тих, хто мав зв'язок із закордоном та закордонними працівниками в СРСР.

18 липня 1938 р. Запорізьким міськвідділом НКВС за проведення антирадянської пропаганди був заарештований Т.Е. Ябурек, німець за національністю, який мав югославське підданство, фах механіка, до арешту працював слюсарем шамотного заводу комбінату Запоріжсталь, а до того часу на механікомонтажником на Листопрокатбуді [34, арк.1, 5, 13]. За провину йому ставили: «був учасником німецької націоналістичної організації». Показовими є деталі з його архівно-слідчої справи. Зі слів Т.Е. Ябурека, зафіксованих у протоколі допиту, дізнаємося, що він потрапив до СРСР у 1931 р. як політемігрант за сприяння Берлінської секції МОДР. У Німеччині був членом комуністичної партії, зазнавав переслідувань і арештів [34, арк.15-16]. Свідки повідомляли про те, що він працював бригадиром комсомольської бригади Листопрокатбуду [34, арк.39, 64]. Як свідчить анкета заарештованого, в СРСР вступив до лав ВКП(б), у складі якої перебував до 1937 р. Проте за відмову прийняти радянське громадянство його виключили з лав партії. Особливою Народою НКВС СРСР його піддали ув'язненню терміном на 5 років у виправно-трудовах таборах, з яких Т.Е. Ябурек не повернувся [34, арк.105].

До речі, з архівно-слідчої справи Т.Е. Ябурека дізнаємося й про репресування, в якості члена однієї з ним підпільної організації, згаданого нами вище І.І. Юнгблута [34, арк.54].

Під молот сталінських репресій потрапив і Г.В. Гагеман, німець за національністю, громадянин Німеччини [35, арк.6]. Він був уродженцем м. Олександрівська (Запоріжжя), але 1909 р. виїхав на навчання до Німеччини. Там він закінчив політехнічний інститут і отримав німецьке громадянство. Повернувся в Росію 1913 р., працював на різних промислових підприємствах країни. Більшовики заарештували його в день 19-х роковин жовтневої революції, висуваючи звинувачення, ніби він є агентом розвідки однієї іноземної держави і проводить активну контрреволюційну роботу [35, арк.2, 11]. Останнім місцем роботи його був Дніпровський алюмінієвий завод, де він працював прорабом. На день арешту він був безробітним, хоча мав потрібну спеціальність інженера-механіка. Доля виявилася більш прихильною до нього. Майже через рік – 4 листопада 1937 р. – рішенням Особливої наради при НКВС СРСР Г.В. Гагемана «за шпигунсько-диверсійну діяльність» вислали за межі СРСР [35, арк.128, 129, 142].

25 серпня 1937 р. було заарештовано К.Г. Карвеліуса. Подібно до інших іноземних підданих звинуватили у злочинах, передбачених статтями 54-6, 54-7, 54-11 карного кодексу УРСР. Німець за національністю, німецький підданий, колишній член Комуністичної партії Німеччини, за спеціальністю механік з монтажу, до арешту він працював інспектором з якості металургійного комбінату «Запоріжсталь». Обвинувальний висновок містив рядки про те, що К.Г. Карвеліус, переїхавши в м. Запоріжжя у 1933 р., «зв'язався з резидентом німецької розвідки – Гагеманом, за завданням якого організував ряд шкідницьких актів на Дніпровському Алюмінієвому заводі, «Запоріжсталі» на об'єктах оборонного значення». «За шпигунсько-диверсійну діяльність» його, як і Г.В. Гагемана вислали за межі СРСР. Безпідставність звинувачень проти нього було встановлено тільки 1989 р. [36, арк.77, 93].

Трагічно закінчив життя Г.Й. Ферфюрден, котрий прибув до Запоріжжя з Німеччини як політемігрант у 1933 р. і до арешту працював майстром на Коксохімічному заводі. Рішенням Трійки УНКВС УРСР по Дніпропетровській області від 10 листопада 1938 р. його розстріляли [37, арк.1-28].

Трагічною склалася доля Д.Д. Корніса, який працював на Дніпробуді в Американській консультації в якості старшого інструктора з бетонування [38, арк.1-130]. Наведений перелік жертв політичних репресій серед іноземних спеціалістів Дніпробуду далеко неповний [39; 40].

Разом з іноземцями переслідувань зазнали і радянські спеціалісти та робітники, які з ними тісно співпрацювали. Типовою у цьому відношенні була доля колишнього перекладача і інженера американської консультації Дніпробуду М.І. Геймана [41].

Політичні репресії проти іноземних спеціалістів, які працювали на будівництві та експлуатації новозбудованих об'єктів Запорізького індустріального комплексу стали логічним продовженням сталінських методів державного управління, що еволюціонувало до тоталітаризму.

Таким чином, умови державно-політичного розвитку радянської країни у другій половині 20-х рр. ХХ ст. привели на Запоріжжя значну кількість іноземних спеціалістів, які своїм інтелектуальним ресурсом сприяли його індустріалізації. Виробничі умови і побут цих спеціалістів знаходилися під щільною опікою державної влади, яка намагалася втягнути специфічний різнофаховий і різнонаціональний контингент у «радянське культурне будівництво». За умов утвердження адміністративно-командної системи політичного управління серед способів роботи партійних, господарчих, профспілкових органів з іноземними спеціалістами перева-

жали адміністративні. Вони відповідали компартійному баченню розв'язання складних суспільних проблем. Посилення адміністративного контролю супроводжувалося неузгодженістю, формалізмом роботи, створювало негативну психологічну атмосферу. Складовою часткою подій 30-х рр. ХХ ст. стало політичне неприйняття іноземців. Вони перетворилися на уявних ворогів, потрібних владі для виправдання своїх невдач і прорахунків. Іноземні спеціалісти індустріальних новобудов Запоріжжя, які не встигли або не спромоглися виїхати на батьківщину, у своїй більшості поділили трагічну долю мільйонів радянських людей, котрі постраждали від сталінських репресій.

Цей сюжет трагічних життєвих доль вартий окремого предметного вивчення.

Джерела та література

1. Голуб А.І. Із історії участі німецьких робітників і спеціалістів в індустріальному розвитку Запоріжжя (1928–1932 рр.) / А.І. Голуб, В.І. Кабанов // Запоріжжя в історії та культурі : республ. наук. конф. : тези доп. і повідомл. — Запоріжжя, 1991. — С. 52–53.
2. Кабанов В.І. Виробничо-технічні зв'язки України і Німеччини в 1922-1932 рр. : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.02 / Кабанов Віктор Іванович ; Дніпропетровський ун-т. — Дніпропетровськ, 1994. — 17 с.
3. Латун О.І. Так починалося співробітництво // Комуніст України. — 1988. — № 7. — С. 86–90.
4. Латун О.І. Іноземна допомога і будівництво Запорізького індустріального комплексу / О.І. Латун, В.Г. Ткаченко // «Аще возможно, будьте в мире со всеми...» (Римл. 12, 18) : междунар. науч.-практ. духовно-светская конф., 9-12 янв. 1997 г. : тезисы докл. и сообщ. — Запорожье, 2007. — С. 183–184.
5. Струченков О.В. Іноземні спеціалісти в Донбасі за доби радянської модернізації 1920–1930-х років / Олександр Вікторович Струченков // Нові сторінки історії Донбасу: зб. наук. статей. — Донецьк : ДонУ, 2008— Кн. 19. — С. 178–192.
6. Сталин И.В. Беседа с первой американской рабочей делегацией 9 сентября 1927 г. / И.В. Сталин // Сочинения. — Т. 10. — 1927. — Август-декабрь. — М. : Гос. изд-во. полит. литературы, 1949. — С.92–148.
7. Сталин И.В. Беседа с иностранными рабочими делегациями 5 января 1927 г. / И.В. Сталин // Сочинения. — М. : Гос. изд-во. полит. литературы, 1949. — Т. 10. — 1927. — Август-декабрь. — С. 206–238.
8. ЦДАВО України. Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 1584.
9. ЦДАВО України. Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 1577.
10. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). Ф.Р– 995. — Оп. 14. — Спр. 462.
11. ДАЗО. Ф.Р– 995. — Оп. 14. — Спр. 465.
12. ДАЗО. Ф.Р– 995. — Оп. 14. — Спр. 466.
13. ДАЗО. Ф.Р– 995. — Оп. 14. — Спр. 463.
14. ЦДАВО України. Ф. 1281. — Оп. 1. — Спр. 219.
15. ЦДАВО України. Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 1572.
16. ЦДАВО України. Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 1574.
17. ЦДАВО України. Ф. 1281. — Оп. 1. — Спр. 157.
18. ЦДАГО України. Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5335.
19. ЦДАГО України. Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5473.
20. ЦДАГО України. Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5444.
21. ДАЗО. Ф.П–159. — Оп. 1. — Спр. 37.
22. ДАЗО. Ф.П–159. — Оп. 1. — Спр. 38.
23. ЦДАВО України. Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 1573.
24. ДАЗО. Ф.П–157. — Оп. 1. — Спр. 1055.
25. Ігнатуша О.М. «Класовий ворог» на Дніпрельстані / Ігнатуша О.М., Тедесєв О.С. // Краєзнавство. — 1994. — № 1–2. — С. 40-43.
26. ДАЗО. Ф.Р–1. — Оп. 6. — Спр. 35.
27. Україна – Польща 1920 –1939 рр.: 3 історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали / НАН України. Ін-т історії України; упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н.С. Рубльова, О.С. Рубльов. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. — 624 с.
28. ДАЗО. Ф.Р–5747. — Оп. 3. — Спр. 1118.
29. ДАЗО. Ф.П–159. — Оп. 1. — Спр. 12.
30. ДАЗО. Ф.П–159. — Оп. 1. — Спр. 7.
31. ЦДАГО України. Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7167.
32. ДАЗО. Ф.П–157. — Оп. 1. — Спр. 912.
33. ДАЗО. Ф.П–157. — Оп. 1. — Спр. 956.
34. ДАЗО. Ф.Р–5747. — Оп. 3. — Спр. 7283.
35. ДАЗО. Ф.Р–5747. — Оп. 3. — Спр. 7358.
36. ДАЗО. Ф.Р–5747. — Оп. 3. — Спр. 7357.
37. ДАЗО. Ф.Р–5747. — Оп. 3. — Спр. 7450.
38. ДАЗО. Ф.Р–5747. — Оп. 3. — Спр. 9478.
39. Реабілітовані історією. Запорізька область. Кн. 1. / гол. ред. Тронько П.Т. та ін. — Запоріжжя : Дніпровський металург, 2004. — 584 с.
40. Реабілітовані історією. Запорізька область. Кн. 4. / гол. ред. Тронько П.Т. та ін. — Запоріжжя : Дніпровський металург, 2008. — 702 с.
41. ДАЗО. Ф.Р–5747. — Оп. 3. — Спр. 308.

Игнатуша А.А. Иностранные специалисты индустриальных новостроек Запорожья в условиях административного давления и политических репрессий (20–30-е гг. XX в.)

Проанализировано влияние советской политической системы на судьбу иностранных специалистов индустриальных новостроек Запорожье в 20–30-х гг. Раскрыт характер административного давления партийных, хозяйственных и профсоюзных органов на иностранцев с целью интеграции их в советскую систему. Показано развертывание и масштаб политических репрессий среди иностранных специалистов.

Ключевые слова: иностранные специалисты, индустриализация, Запорожье, административная система, Днепрокомбинат, тоталитаризм, репрессии.

Ignatusha O.O. The Foreign Specialists of the Industrial New Constructions of Zaporizhzhya under Administrative Pressure and Political Repressions (20-30s of the XX century)

The author analyses the influence of the Soviet political system on the fate of foreign specialists in industrial new buildings in Zaporizhzhya 20-30s of the twentieth century. He shows the character of administrative pressure of the party, economic and trade union bodies to foreigners to make them integrate into the Soviet system. Deployment and the scale of the political repressions among the foreign specialists are shown.

Keywords: foreign experts, industrialization, Zaporizhzhya, administrative system, Dniprokombinat, totalitarianism, repression.

УДК: 94(477)1920-1930+477.7

К. В. Мануїлова

УКРАЇНІЗАЦІЯ ПАРТІЙНОГО АПАРАТУ В НАЦІОНАЛЬНИХ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ РАЙОНАХ ПІВДЕННО- ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1920–1930–ті рр.)

У статті досліджено особливості реалізації політики українізації в національних адміністративно-територіальних одиницях південно-західного регіону Української РСР (1920–1930-ті рр.). Показано трансформації політичних та мовних орієнтирів національних меншин під час впровадження політики коренізації та українізації.

Ключові слова: українізація, національні райони, партійний апарат

Серед пріоритетних завдань внутрішньої політики незалежної української держави виокремлюються проблеми реформування адміністративно-територіального устрою держави, гармонізації міжнаціональних відносин, підвищення національної свідомості українського народу, утвердження титульного статусу державної мови, інтеграції української мови в усі сфери суспільного життя. Відтак, особливого значення набуває вивчення позитивного й негативного історичного досвіду політики українізації 20-х – початку 30-х рр. XX століття.

Політиці українізації 1920–1930-х рр. в УРСР, як і політиці радянської влади щодо національних меншин, загалом присвячено чимало наукових праць. Інститут історії України НАН України видав науково-довідниковий бібліографічний покажчик «Політика українізації в радянській Україні (1920 – 1930-ті рр.)», у якому зібрано джерела й література з досліджень політики коренізації УРСР [1]. В останні роки також чимало зроблено у напрямі наукового опрацювання питання політики коренізації 20 – 30-х рр. XX ст. Серед численних праць з цієї проблематики варто відзначити ґрунтовні розвідки Г. Васильчука [2], Я. Верменича, В. Даниленка [3], С. Кульчицького [4], М. Фролова [5] та інших. Так, у монографії М. Фролова розглянуто особливості функціонування компартійно-радянської еліти України в 1923–1928 рр. Аналіз українізації партійного і радянського апарату України, зокрема південного регіону здійснено у розвідках П. Соболя [6], В. Стремецької [7], Д. Овчаренка [8] та інших.

Переважна більшість дослідників, які розглядали становище національних меншин у 1920 – 1930-х рр., порушували проблему національного адміністративно-територіального будівництва, українізації партійно-радянського апарату, його коренізації (євреїзація, молдованізація тощо). Високим фаховим рівнем, виваженістю положень і ґрунтовністю висновків вирізняються зокрема праці В. Чеховича [9], О. Рафальського [10], В. Орлянського [12] та інших.

Усе вищезгадане дає змогу стверджувати, що питання організаційної роботи щодо створення національних районів України та ступінь охоплення ними національних меншин достатньо висвітлені в науковій літературі. Тому предметом нашої детальної уваги оберемо проблему впливу українізаційних процесів на партійні та державні органи національних адміністративно-територіальних одиниць.

Метою статті є з'ясування особливостей реалізації політики українізації національно-територіальних районів південно-західного регіону УРСР в 20–30-х рр. XX ст.

У новітній українській історіографії усталеною є думка про те, що справжня суть політики коренізації полягала в рекрутуванні до партійного та державного апарату представників корінної національності, тобто українців [10, с.152]. Творці цієї політики були впевнені, що лише таким чином вони стабілізують ситуацію й